

OVERWEGINGEN

XX - Bidonvilles

Is hier architectuur?

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inleiding

Er zijn plaatsen op de wereld waar miljoenen mensen wonen zonder dat hun leefomgeving volgens de gebruikelijke weg van stedenbouw en architectuur tot stand is gekomen. Er was geen volledig plan, geen vooraf ontworpen geheel en vaak ook geen formele beslissing om daar een stad of woonwijk te bouwen. Toch wonen er mensen, wordt er gewerkt, worden woningen uitgebreid, ontstaan routes en ontmoetingsplaatsen en ontwikkelt zich in de loop van de tijd een ruimtelijke orde.

Wij noemen dergelijke plaatsen bidonvilles, sloppenwijken, favela's, shantytowns of informele nederzettingen. De namen verschillen, evenals de omstandigheden waaronder zij ontstaan. Sommige bevinden zich aan de rand van snelgroeiende steden, andere langs rivieren, aan kusten, op hellingen of op plaatsen die door de formele stad nauwelijks worden gebruikt. Wat zij gemeen hebben, is niet één verschijningsvorm, maar het feit dat een leefomgeving ontstaat buiten of aan de rand van de formele ruimtelijke orde.

Dat verschijnsel wordt meestal beschreven vanuit wat ontbreekt: woningen zijn te klein, infrastructuur ontbreekt, grond is niet formeel geregeld, voorzieningen zijn onvoldoende en de gebouwde omgeving voldoet niet aan de eisen die voor formele stedelijke ontwikkeling gelden. Die constatering kan juist zijn, maar zij vertellen nog niet hoe deze plaatsen functioneren. Achter de zichtbare tekortkomingen bevindt zich een dagelijks leven waarin mensen ruimte gebruiken, bouwen, aanpassen, werken, wonen en zich voortdurend opnieuw tot hun omgeving verhouden.

Daarmee ontstaat een andere vraag.

Niet alleen hoe een bidonville eruitziet, maar **hoe zij ontstaat en hoe zij blijft bestaan**.

Wat gebeurt er wanneer mensen ergens blijven wonen zonder dat de plaats vooraf voor hen is ontworpen? Hoe ontwikkelt zich dan een leefomgeving? Hoe ontstaat orde wanneer niemand het geheel heeft ontworpen? Hoe veranderen woningen wanneer het leven verandert? En wat gebeurt er met een dergelijke omgeving wanneer de formele stad haar uiteindelijk wel gaat erkennen, reguleren of juist verwijderen?

Deze vragen zijn niet alleen van belang voor het begrijpen van informele nederzettingen. Zij raken aan een fundamentele vraag over het bouwen zelf. Want wanneer een leefomgeving kan ontstaan, groeien en veranderen zonder dat zij als geheel vooraf is ontworpen, wat zegt dat dan over de wijze waarop wij gewoonlijk over bouwen en architectuur spreken?

Deze Overweging probeert die vraag niet vooraf te beantwoorden.

Daarom begint zij niet bij architectuur.

Zij begint bij het verschijnsel zelf.

Eerst wordt gekeken naar het ontstaan van bidonvilles, naar de toe-eigening van ruimte en naar de manier waarop mensen zich vestigen. Vervolgens wordt onderzocht hoe daaruit een leefomgeving ontstaat, hoe

ruimte wordt gebruikt, hoe wordt gebouwd en hoe in de tijd een ruimtelijke orde ontstaat. Daarna verschuift de aandacht naar de verhouding met de formele stad, naar legaliteit en legitimiteit en uiteindelijk naar de vraag wat er gebeurt wanneer een dergelijke leefomgeving wordt getransformeerd of verwijderd.

In het tweede deel wordt deze ontwikkeling gevolgd in Makoko, een historische vissersgemeenschap aan de Lagos Lagoon die in de loop van haar geschiedenis is uitgegroeid tot een complexe en sterk met de groei van Lagos verweven leefomgeving.

Pas daarna komt de vraag aan de orde die gedurende deze beschouwing bewust is uitgesteld.

Is hier architectuur?

Deze Overweging neemt niet het sociale vraagstuk als uitgangspunt. Criminaliteit, sociale verhoudingen, uitbuiting, armoede en andere maatschappelijke problematiek kunnen onderdeel zijn van de werkelijkheid van bidonvilles, maar vormen hier niet het onderwerp van onderzoek. Ook wordt niet geprobeerd deze leefomgevingen vanuit een sociaal of antropologisch perspectief te verklaren. De aandacht richt zich op een andere vraag: hoe ontstaat en ontwikkelt zich een leefomgeving wanneer zij niet vooraf als ruimtelijk geheel is ontworpen?

Daarmee gaat het niet om het ontkennen van de sociale werkelijkheid, maar om het tijdelijk tussen haakjes zetten ervan om een ander aspect zichtbaar te maken: wat gebeurt er ruimtelijk wanneer mensen zich ergens vestigen, bouwen, gebruiken, aanpassen en blijven?

Deel I - Bidonvilles

1. Ontstaan

Sloppenwijken zijn geen verschijnsel dat pas met de industriële revolutie ontstaat. Ook oudere steden kenden armoede, overbevolking en slechte woonomstandigheden, maar in de negentiende eeuw verandert de schaal waarop mensen zich naar steden bewegen ingrijpend. De industrialisatie brengt werkgelegenheid bijeen op plaatsen waar grote aantallen mensen nodig zijn, waardoor steden snel groeien en mensen vanuit dorpen, kleinere steden en andere regio's naar deze nieuwe stedelijke centra trekken. De bestaande stad kan die toestroom niet altijd opnemen en vooral de formele woningvoorraad blijkt onvoldoende, te duur of eenvoudigweg niet beschikbaar voor iedereen die in de stad een bestaan probeert op te bouwen.

Daarbij gaat het niet alleen om mensen die vanuit de directe omgeving naar de stad komen. De nieuwe stedelijke bevolking kan afkomstig zijn uit andere streken en soms uit geheel andere culturele omgevingen, waardoor mensen met verschillende achtergronden, gewoonten en ervaringen op dezelfde plaats bijeenkomen zonder dat zij noodzakelijk een gezamenlijke geschiedenis met die plaats hebben. Dat geeft het ontstaan van een sloppenwijk een ander karakter dan de geleidelijke uitbreiding van een bestaande stad, waarin nieuwe woningen en nieuwe bewoners zich meestal kunnen voegen naar een reeds aanwezige sociale en ruimtelijke structuur.

Bij een sloppenwijk kan het omgekeerde gebeuren. De mensen komen eerst en de onderlinge samenhang moet nog ontstaan. Wie wel werk of andere bestaansmogelijkheden in de stad vindt, maar geen woning, moet zelf een plaats vinden om te verblijven. Braakliggende terreinen, stadsranden, oevers, hellingen, gebieden langs infrastructuur en andere plaatsen die buiten de formele ontwikkeling vallen, kunnen dan in gebruik worden genomen. De eerste stap is daarmee niet noodzakelijk het bouwen van een woning, maar het vinden van een plaats waar men kan blijven.

Wanneer meer mensen dezelfde mogelijkheid zien en zich in de nabijheid vestigen, verandert de aard van de situatie. Afzonderlijke vestigingen beginnen zich tot elkaar te verhouden en wat aanvankelijk losse oplossingen zijn, wordt geleidelijk een gezamenlijke leefomgeving. De benamingen verschillen per plaats en periode — slum, bidonville, favela, shantytown of informal settlement — maar onder de verschillende verschijningsvormen ligt steeds een vergelijkbare beweging: mensen moeten ergens kunnen wonen terwijl de formele stad daarvoor geen passende plaats biedt.

Het verschijnsel begint daarmee niet met een ontwerp en zelfs niet noodzakelijk met een gebouw. Het begint met mensen die ergens moeten kunnen blijven. Zodra zij blijven, ontstaat echter een volgende vraag: **waar vestigen zij zich en hoe wordt die plaats vervolgens hun leefomgeving?**

2. Toe-eigening

Wanneer mensen geen plaats vinden binnen de bestaande woningvoorraad, blijft de behoefte aan vestiging bestaan en wordt ruimte gezocht waar die behoefte kan worden ingevuld. Die ruimte hoeft niet als woongebied te zijn aangewezen. Zij kan bestaan uit grond die braakligt, een stadsrand die nog niet is

ontwikkeld, een oever, een helling of een andere plek die binnen de formele stad geen duidelijke functie heeft of waarvan de formele bestemming niet overeenkomt met het gebruik dat zich daar ontwikkelt.

Daarmee begint een proces waarin grond eerst wordt gebruikt voordat zij formeel als woonruimte is erkend. Dat gebeurt onder verschillende juridische omstandigheden. Soms wordt grond gebruikt die op dat moment nauwelijks wordt benut, soms betreft het publieke grond en soms grond waarvan het eigendom duidelijk bij een ander ligt. Het is daarom te eenvoudig om iedere informele vestiging zonder toestemming uitsluitend als illegaal te beschouwen; de werkelijkheid bestaat uit verschillende vormen van eigendom, gedogen, gebruik en formele erkenning. Wel ontstaat de vestiging buiten de formele verhouding tussen eigendom, bestemming, vergunning en gebruik.

De grond krijgt daardoor geleidelijk een andere betekenis. Wat eerst een onbebouwd of anders bestemd stuk ruimte was, wordt door feitelijk gebruik een plaats om te verblijven en vervolgens een plaats om te wonen. Die verandering vindt niet plaats doordat iemand de bestemming op papier wijzigt, maar doordat mensen de ruimte daadwerkelijk in gebruik nemen.

De eerste bewoner heeft daarmee nog geen wijk gemaakt. Er is slechts een plek ingenomen. Wanneer vervolgens meer mensen in de nabijheid komen wonen, ontstaat echter een nieuwe situatie. Nabijheid kan voortkomen uit toeval, maar ook uit de eigenschappen van de plaats: de aanwezigheid van water, werk, vervoer, bescherming of andere mogelijkheden kan ervoor zorgen dat bepaalde plekken aantrekkelijker zijn dan andere. Afzonderlijke keuzes beginnen zich daardoor ruimtelijk tot elkaar te verhouden.

Toch bestaat er op dat moment nog niet vanzelf een gemeenschap. De bewoners kunnen uit verschillende plaatsen afkomstig zijn, elkaar niet kennen en verschillende gewoonten hebben. Wat hen aanvankelijk bijeenbrengt, is niet noodzakelijk een gedeelde cultuur of geschiedenis, maar de overeenkomstige behoefte om ergens te kunnen wonen. **De grond brengt mensen bijeen voordat zij een gemeenschap vormen.**

Vanaf dat moment verandert de betekenis van de vestiging. Mensen zijn niet langer alleen ergens aanwezig; zij beginnen zich de plaats steeds verder eigen te maken.

3. Vestiging

De eerste vorm van bewoning hoeft weinig meer te zijn dan een onderkomen. Wat beschikbaar is, wordt gebruikt om beschutting te maken en een plek af te bakenen die als eigen kan worden beschouwd. Het eerste bouwwerk hoeft daarbij niet duurzaam te zijn en evenmin een vaste vorm te hebben. Het belangrijkste is dat er een plaats ontstaat waar men kan verblijven en van waaruit het dagelijks leven kan worden georganiseerd.

Wanneer mensen blijven, verandert de betekenis van dat eerste onderkomen. Het wordt niet langer alleen een bescherming tegen regen, wind of warmte, maar een plaats waar wordt geslapen, gegeten, gewerkt, opgeslagen en geleefd. Naarmate de omstandigheden veranderen, verandert ook de woning. Een gezin groeit, er ontstaat behoefte aan opslag of werkruimte, een gedeelte wordt vervangen of uitgebreid en wat aanvankelijk voldoende was, blijkt later niet meer te voldoen.

Tegelijkertijd vestigen nieuwe bewoners zich in de nabijheid. Daardoor neemt niet alleen het aantal woningen toe, maar ook de dichtheid van het gebruik. De ruimte tussen de woningen krijgt betekenis omdat mensen erlangs moeten lopen, elkaar ontmoeten, goederen verplaatsen of kinderen laten spelen. Een doorgang die aanvankelijk nauwelijks meer was dan ruimte tussen twee onderkomens, kan door herhaald gebruik een vaste verbinding worden.

Langzaam ontstaat daarmee onderscheid tussen plekken die vooral bij een woning horen en plekken die door meerdere bewoners worden gebruikt. De vestiging wordt een leefomgeving waarin steeds meer mensen hun dagelijks leven organiseren en waarin de afzonderlijke woningen niet langer los van elkaar kunnen worden beschouwd.

Ook de onderlinge verbondenheid ontstaat voor een belangrijk deel vanuit dat dagelijkse gebruik. Mensen maken gebruik van dezelfde routes, kopen bij elkaar, werken samen en worden voor bepaalde voorzieningen van elkaar afhankelijk. De gemeenschap hoeft daarmee niet vooraf te bestaan om vervolgens een wijk te kunnen vormen; zij kan juist ontstaan doordat mensen gedurende langere tijd dezelfde omgeving delen.

De vestiging groeit zo uit tot meer dan een verzameling woningen. Er ontstaat een omgeving waarin wonen, werken, bewegen en ontmoeten steeds sterker met elkaar verweven raken.

Er ontstaat een **leefomgeving**.

4. Leefomgeving

Wanneer mensen zich ergens vestigen, ontstaat al snel meer dan alleen een verzameling woningen. Het dagelijks leven brengt immers andere activiteiten met zich mee. Waar mensen wonen, moet worden gegeten, gewerkt, gewassen, opgeslagen, gehandeld en elkaar ontmoet. Niet al deze activiteiten krijgen een afzonderlijke ruimte; veel ervan vinden plaats waar ruimte beschikbaar is of waar het gebruik zich in de loop van de tijd naartoe heeft verplaatst.

Zo kunnen winkels, werkplaatsen, plaatsen voor voedselverkoop, opslagplaatsen en ontmoetingsplekken ontstaan. Ook religieuze activiteiten, onderwijs en voorzieningen voor water en sanitatie kunnen onderdeel worden van de leefomgeving. De precieze functies verschillen per plaats en per situatie, maar de onderliggende beweging is vergelijkbaar: wonen brengt een veelheid aan activiteiten voort die allemaal ruimte nodig hebben.

De grens tussen deze functies hoeft daarbij niet scherp te zijn. Een woning kan tegelijk woonplaats, werkruimte, winkel of opslag zijn, terwijl een stuk buitenruimte overdag voor handel wordt gebruikt en later op de dag een ontmoetingsplek wordt. Een route kan behalve verbinding ook verblijfsruimte zijn. Het dagelijks leven beweegt daarmee voortdurend tussen verschillende vormen van gebruik.

Juist daarin verschilt een dergelijke leefomgeving van een omgeving waarin functies vooraf ieder hun eigen plaats hebben gekregen. Het gebruik hoeft niet eerst in een ruimtelijk schema te zijn vastgelegd om zich te

kunnen ontwikkelen. Mensen zoeken zelf naar plaatsen waar iets kan gebeuren en wanneer een bepaalde plek daarvoor geschikt blijkt, kan het gebruik zich daar herhalen.

Dat betekent niet dat alles daardoor vanzelf goed functioneert. Een hoge dichtheid kan leiden tot gebrek aan privacy, slechte hygiëne of conflicten over ruimte, terwijl gebrek aan infrastructuur het dagelijks leven zwaar kan belasten. De mogelijkheid om zich aan te passen neemt de kwetsbaarheid van de omstandigheden niet weg.

Toch ontstaat door het voortdurende gebruik een omgeving waarin bewoners leren omgaan met wat beschikbaar is. Ruimte wordt gedeeld wanneer dat nodig is, functies kunnen verschuiven en een plaats kan een andere betekenis krijgen wanneer de omstandigheden veranderen.

De leefomgeving is daarmee niet uitsluitend het resultaat van wat er gebouwd is. Zij ontstaat uit alles wat mensen er dagelijks doen.

Daarmee wordt ook zichtbaar dat de vraag naar wonen niet los kan worden gezien van de vraag hoe de beschikbare ruimte wordt gebruikt.

5. Ruimtegebruik

Wanneer verschillende activiteiten zich op dezelfde plaats ontwikkelen, blijkt dat ruimte niet uitsluitend wordt bepaald door de oppervlakte die iemand bezit of bewoont. De beschikbare ruimte wordt gebruikt naar gelang van wat op een bepaald moment nodig is. Een woning biedt onderdak, maar hoeft niet alle ruimte te bevatten die voor het dagelijks leven nodig is.

Een deel van dat leven speelt zich daarom buiten de woning af. De ruimte tussen woningen kan worden gebruikt om te lopen, te spelen, te werken, goederen te verkopen of elkaar te ontmoeten. Ook routes krijgen daardoor meer dan één betekenis. Een pad is niet alleen een verbinding tussen twee plaatsen, maar kan tegelijkertijd onderdeel van het dagelijks verblijf zijn.

Daarmee ontstaat een andere verhouding tussen privé en gemeenschappelijk gebruik. Niet iedere activiteit hoeft binnen een afzonderlijke ruimte plaats te vinden; wat binnen de woning ontbreekt, kan gedeeltelijk buiten de woning worden gevonden. De leefomgeving wordt daardoor als geheel onderdeel van het wonen.

Dit maakt ook zichtbaar dat de omvang van een woning niet zonder meer bepaalt hoeveel ruimte iemand nodig heeft. Een kleine woning kan deel uitmaken van een omgeving waarin verschillende activiteiten buiten de woning plaatsvinden, terwijl een grotere woning juist veel functies naar binnen kan halen die elders gedeeld zouden kunnen worden. Misschien is niet de woning te klein, maar is onze opvatting van wat een woning moet bevatten te groot.

Ruimtegebruik wordt daarmee niet alleen een kwestie van gebrek. Het wordt ook een kwestie van verdeling, gebruik en aanpassing. Mensen zoeken binnen de beschikbare ruimte naar mogelijkheden om hun leven te

organiseren en wanneer een bepaalde plek daarvoor geschikt blijkt, wordt zij opnieuw gebruikt. Wanneer dat niet meer zo is, verschuift het gebruik.

Door die herhaling ontstaan geleidelijk herkenbare plekken en verbindingen. Niet omdat vooraf is bepaald waar een route, plein of ontmoetingsplaats moest komen, maar omdat bepaalde vormen van gebruik zich blijven herhalen. De ruimte krijgt daardoor langzaam een eigen structuur.

Maar om die ruimte te kunnen gebruiken, moet er ook worden gebouwd.

6. Bouwen en materiaal

Wanneer mensen zich ergens vestigen, ontstaat de behoefte om het eerste onderkomen te verbeteren. Beschutting moet bestand zijn tegen de omstandigheden en wat aanvankelijk voldoende was, kan na verloop van tijd tekortschieten. Het bouwen begint daardoor niet noodzakelijk met een plan voor een complete woning, maar met het verbeteren van wat er al is.

Wat beschikbaar is, bepaalt in belangrijke mate wat kan worden gemaakt. Hout, bamboe, plaatmateriaal, steen, beton, metaal, textiel en allerlei hergebruikte materialen kunnen naast elkaar voorkomen. Een materiaal kan uit de directe omgeving afkomstig zijn, maar kan ook van ver daarbuiten komen. De oorsprong van het materiaal hoeft niet lokaal te zijn om het gebruik ervan lokaal te laten ontstaan.

Ook materialen die oorspronkelijk een andere functie hadden, kunnen opnieuw worden gebruikt. Een deur, plaat, stuk hout of metalen element dat elders overbodig is geworden, kan ter plaatse een nieuwe toepassing krijgen. Materiaal wordt daarmee niet alleen gekozen; het wordt ook gevonden, aangepast en opnieuw ingezet.

Het bouwen krijgt daardoor een praktische directheid. Wanneer iets ontbreekt, wordt gezocht naar wat beschikbaar is. Wanneer iets niet meer voldoet, wordt het vervangen of veranderd. Een wand kan worden uitgebreid, een dak aangepast, een opening verplaatst of een constructie versterkt. Het bouwwerk blijft daardoor niet noodzakelijk hetzelfde als op het moment waarop het ontstond.

Bouwen is hier niet één afgeronde handeling. Een onderkomen kan gedurende vele jaren meerdere keren worden aangepast zonder dat daarbij telkens een nieuw geheel wordt ontworpen. Een bestaande constructie kan onderdeel worden van een volgende situatie en verschillende materialen en bouwmomenten kunnen uiteindelijk samen één gebouwde werkelijkheid vormen.

Het bouwen ontwikkelt zich daarmee niet alleen door wat mensen willen maken, maar ook door wat op een bepaald moment beschikbaar en mogelijk is.

Wanneer veel van dergelijke bouwwerken bij elkaar staan, ontstaat vanzelf de vraag hoe zij zich ruimtelijk tot elkaar verhouden.

7. Ruimtelijke orde

Wanneer een leefomgeving groter wordt, kan niet alles overal blijven gebeuren. Sommige routes worden vaker gebruikt dan andere en bepaalde plaatsen blijken geschikter om handel te drijven, elkaar te ontmoeten of goederen te verplaatsen. Een doorgang die aanvankelijk toevallig is ontstaan, kan een vaste verbinding worden omdat bewoners haar steeds opnieuw gebruiken.

Zo ontstaat geleidelijk verschil tussen plekken. Een route die veel wordt gebruikt, blijft bestaan en kan worden verbreed of verbeterd, terwijl een verbinding die nauwelijks wordt gebruikt kan verdwijnen of door een andere worden vervangen. Ook woningen, werkplekken, winkels en ontmoetingsplaatsen reageren op deze ontwikkeling.

De ruimtelijke orde ontstaat daarmee niet in één keer. Zij groeit uit een groot aantal handelingen die afzonderlijk klein kunnen zijn, maar gezamenlijk een herkenbaar patroon vormen. Wat werkt, wordt herhaald; wat niet werkt, wordt aangepast of verdwijnt.

Daarbij hoeft niemand het geheel te overzien. Iedere bewoner handelt vanuit de eigen omstandigheden en behoeften, maar die afzonderlijke handelingen beïnvloeden elkaar voortdurend. Langzaam ontstaat herkenbaarheid, niet noodzakelijk in de vorm van rechte straten, vaste rooilijnen of een vooraf bepaald raster, maar als een ordening die voortkomt uit gebruik.

Een pad is daardoor niet meer zomaar een pad wanneer mensen het voortdurend gebruiken; het wordt een verbinding. Een open plek is niet zomaar leegte wanneer mensen er steeds samenkomen; zij wordt een plaats.

De orde is daarmee niet afwezig omdat zij niet vooraf is ontworpen. Zij heeft alleen een andere oorsprong.

En juist daardoor blijft zij veranderlijk.

8. Tijd en verandering

Een leefomgeving die uit gebruik ontstaat, kan niet hetzelfde blijven. Mensen vertrekken en komen erbij, gezinnen veranderen, kinderen worden volwassen en nieuwe generaties nemen hun plaats in. Werk verandert, behoeften veranderen en ook de omstandigheden rondom de nederzetting kunnen veranderen. De gebouwde omgeving verandert mee.

Een woning die ooit voldoende was, kan worden uitgebreid. Een gedeelte kan worden vervangen terwijl de rest blijft staan, een versleten materiaal kan plaatsmaken voor iets anders en een ruimte die eerst voor één doel werd gebruikt kan later een andere functie krijgen. Ook de ruimtelijke structuur blijft daardoor in beweging.

Een route kan belangrijker worden wanneer meer mensen haar gebruiken, terwijl een andere verbinding haar betekenis verliest. Nieuwe bebouwing kan bestaande routes veranderen en nieuwe routes kunnen vervolgens weer nieuwe vestiging mogelijk maken.

Het nieuwe wordt daarbij vaak niet in de plaats van het oude gezet, maar eraan toegevoegd. Een gebouw kan blijven staan terwijl het gebruik verandert, een oude constructie kan worden opgenomen in een nieuwe situatie en een plek kan haar betekenis behouden terwijl de mensen die haar gebruiken veranderen.

Daardoor bestaat de leefomgeving op ieder moment uit verschillende momenten van haar eigen geschiedenis.

Tijd is hier niet alleen iets wat over een gebouw heen gaat. Tijd werkt mee aan wat de omgeving wordt.

Dat maakt ook duidelijk waarom een dergelijke leefomgeving moeilijk als een afgerond geheel kan worden beschouwd. Er is geen duidelijk moment waarop zij voltooid is. Zolang mensen er wonen, werken en zich aanpassen, blijft de omgeving veranderen.

Aanpassing betekent daarbij niet automatisch verbetering. Een uitbreiding kan ruimte wegnemen, een nieuwe functie kan overlast veroorzaken en een verandering in de omgeving kan bestaande verhoudingen onder druk zetten. Aanpassing is in de eerste plaats een antwoord op een veranderde situatie.

Juist daardoor blijft zichtbaar hoe sterk wonen en omgeving met elkaar verbonden zijn. Wat mensen nodig hebben, verandert de ruimte, terwijl wat de ruimte mogelijk maakt vervolgens weer invloed heeft op de manier waarop mensen leven.

9. Legaliteit en legitimiteit

Een leefomgeving kan jarenlang bestaan zonder volledig onderdeel te zijn van de formele stad. Bewoners wonen er, werken er, bouwen er en ontwikkelen onderlinge verhoudingen, maar dat betekent niet automatisch dat hun aanwezigheid juridisch is vastgelegd.

Daar ontstaat een onderscheid tussen legaliteit en legitimiteit. Legaliteit heeft betrekking op de formele regels waaronder grond mag worden gebruikt, gebouwd mag worden en voorzieningen mogen worden aangelegd. Een nederzetting kan op één of meerdere punten buiten die kaders vallen, maar daarmee is nog niet beschreven wat de plaats maatschappelijk is geworden.

Want naarmate een nederzetting groeit, verandert ook haar betekenis voor de omgeving. Een handvol bewoners kan gemakkelijker worden genegeerd of verwijderd dan een leefomgeving waarin duizenden mensen wonen, werken en afhankelijk zijn geworden van dezelfde plaats.

De aanwezigheid is dan niet langer een incidenteel gebruik van ruimte, maar een bestaande werkelijkheid binnen het stedelijke leven.

Overheden kunnen daar verschillend mee omgaan. Een nederzetting kan worden verwijderd, tijdelijk gedoogd, gedeeltelijk geformaliseerd of voorzien van infrastructuur. Soms ontstaat uiteindelijk een vorm van erkenning, terwijl in andere gevallen de formele status onzeker blijft.

Er bestaat daarom geen vaste overgang van illegaal naar legaal. De verhouding tussen bewoners en overheid verschilt per plaats, periode en omstandigheden.

Daarbij ontstaat ook de vraag wie bepaalt wanneer een leefomgeving bestaansrecht heeft. De formele stad beschikt over wetten, bestemmingsplannen, eigendomsverhoudingen en vergunningen; de bewoners beschikken over een dagelijks leven dat zich daadwerkelijk op die plaats heeft ontwikkeld. Zij hebben er geïnvesteerd, relaties opgebouwd en hun omgeving aangepast aan wat nodig is.

Dat maakt legitimiteit niet hetzelfde als legaliteit. Een situatie kan juridisch niet zijn toegestaan en toch door langdurig gebruik een maatschappelijke werkelijkheid zijn geworden, terwijl langdurige aanwezigheid evenmin automatisch betekent dat de situatie juridisch rechtmatig is.

Juist tussen die twee werkelijkheden ontstaat spanning.

10. De formele stad

De formele stad is niet eenvoudig het tegenovergestelde van de bidonville. Ook zij is in de tijd ontstaan en voortdurend veranderd. Het verschil ligt vooral in de manier waarop grond, eigendom, gebruik, bouwen en voorzieningen formeel zijn georganiseerd.

Waar in een informele nederzetting het gebruik vaak voorafgaat aan formele erkenning, verloopt het in de formele stad meestal andersom. Grond krijgt een bestemming, eigendom wordt vastgelegd, infrastructuur wordt aangelegd en woningen worden gebouwd binnen een vooraf bepaald ruimtelijk kader. De stad wordt daarmee niet alleen bewoond, maar ook gepland, gereguleerd en beheerd.

Dat biedt belangrijke mogelijkheden. Wegen en nutsvoorzieningen kunnen worden aangelegd, eigendom kan worden beschermd en woningen kunnen aan formele eisen voldoen. Water, riolering, elektriciteit, afvalinzameling en bereikbaarheid kunnen onderdeel worden van een samenhangend systeem.

Maar de formele orde heeft ook een andere eigenschap. Omdat veel vooraf wordt vastgelegd, ontstaat minder ruimte voor het gebruik om zelf de richting van de ontwikkeling te bepalen. Een woning krijgt een bestemming, een straat een profiel, een gebouw een functie en een stuk grond een grens.

Dat biedt duidelijkheid, maar het kan ook begrenzen wat later mogelijk blijkt.

Wanneer het dagelijks leven zich anders ontwikkelt dan vooraf was voorzien, moet de formele stad reageren. Een woning kan te klein worden, een winkel kan ontstaan waar wonen was voorzien, een werkplaats kan zich

tussen woningen vestigen of een openbare ruimte kan intensiever worden gebruikt dan oorspronkelijk bedoeld.

Daarmee is de tegenstelling tussen formeel en informeel minder absoluut dan zij aanvankelijk lijkt. Ook de formele stad wordt voortdurend aangepast, uitgebreid, vervangen en opnieuw gebruikt. Het verschil is eerder dat deze veranderingen plaatsvinden binnen een bestaande formele orde.

De bidonville bevindt zich daarentegen vaak buiten die orde of aan de rand ervan. Daardoor kan zij sneller reageren op directe behoeften, maar ontbreekt tegelijkertijd een deel van de bescherming en infrastructuur die de formele stad biedt.

De twee werelden raken elkaar voortdurend. Bewoners van informele nederzettingen werken in de formele stad, maken gebruik van haar markten en voorzieningen en zijn onderdeel van dezelfde stedelijke economie. De bidonville is daardoor geen wereld buiten de stad.

Zij bestaat naast, binnen en soms zelfs door de formele stad heen.

11. Verwijdering en transformatie

Een leefomgeving die jarenlang is gegroeid, kan op een bepaald moment opnieuw ter discussie komen te staan. De grond waarop zij is ontstaan kan een andere betekenis krijgen doordat behoefte ontstaat aan infrastructuur, nieuwe woningen, economische ontwikkeling, natuurbeheer of een andere inrichting. Ook veiligheid, gezondheid, sanitaire omstandigheden en openbare orde kunnen redenen zijn om in te grijpen.

De overheid kan dan besluiten tot verbetering, gedeeltelijke herstructurering, verplaatsing of volledige verwijdering. De manier waarop dat gebeurt verschilt sterk. Soms worden bewoners betrokken bij een transformatie en wordt een andere plaats aangeboden; in andere gevallen vindt verwijdering plaats zonder dat een gelijkwaardige nieuwe leefomgeving beschikbaar is.

Voor de bewoners verandert daarmee meer dan de fysieke woning. Wanneer een leefomgeving wordt afgebroken, verdwijnen ook plaatsen van werk, verbindingen met burens, dagelijkse routes en de nabijheid van voorzieningen. Wat in een ruimtelijk plan als een gebied kan worden aangeduid, bestaat voor de bewoners uit een veelheid aan relaties die gedurende lange tijd zijn ontstaan.

Daarmee ontstaat een verschil tussen het verwijderen van gebouwen en het verwijderen van een leefomgeving.

De eerste handeling kan relatief eenvoudig worden uitgevoerd. De tweede is veel ingrijpender.

Wanneer bewoners elders worden ondergebracht, begint bovendien niet automatisch een nieuwe leefomgeving. Een nieuwe woning kan beschutting bieden, maar daarmee zijn werk, sociale relaties, bereikbaarheid en de manier waarop het dagelijks leven was georganiseerd nog niet opnieuw ontstaan.

Transformatie is daarom niet noodzakelijk hetzelfde als verbetering.

De vraag is uiteindelijk wat er na de verandering mogelijk blijft. Wanneer alleen de fysieke vorm verdwijnt, is de verandering beperkt tot de plaats. Wanneer ook wonen, werken, bereikbaarheid, sociale verbanden en voorzieningen opnieuw een plaats krijgen, verandert de leefomgeving zelf.

Maar één gegeven blijft overeind: de behoefte die de bidonville heeft voortgebracht, verdwijnt niet vanzelf wanneer de bidonville verdwijnt.

Mensen moeten nog steeds wonen, werken, elkaar ontmoeten en hun leven organiseren.

Heeft men de bidonville dan verwijderd, of alleen de plaats waar zij zichtbaar was?

12. De open vraag

Een bidonville begint met een eenvoudige werkelijkheid: mensen hebben een plaats nodig om te leven. Vanuit die behoefte ontstaat een vestiging, vervolgens een leefomgeving en uiteindelijk een ruimtelijke structuur die in de loop van de tijd steeds verder verandert. Wat daarbij ontstaat, laat zich niet volledig verklaren vanuit één oorzaak. Het is niet alleen het gevolg van armoede, migratie, een tekort aan woningen of een gebrek aan formele planning, maar van verschillende omstandigheden die op een bepaalde plaats samenkomen en waarop mensen voortdurend reageren.

Daarom is ook niet iedere bidonville hetzelfde. De ene ontstaat aan de rand van een snelgroeiende stad, de andere aan een oever, op braakliggende grond of in een gebied dat door de formele stad nauwelijks wordt gebruikt. De ene blijft relatief klein, terwijl een andere uitgroeit tot een omvangrijke leefomgeving met handel, werk, voorzieningen en een eigen ruimtelijke samenhang.

Toch is in al deze verschillen een gemeenschappelijke beweging zichtbaar. Mensen komen, blijven, bouwen, passen aan en gebruiken, waardoor uit voortdurend handelen een omgeving ontstaat die niet als geheel vooraf is bedacht en toch evenmin zonder orde is. Haar orde ontstaat gedurende haar bestaan, uit gebruik, herhaling, aanpassing en tijd.

Dat maakt de bidonville tot meer dan een verzameling gebrekkige woningen. Tegelijkertijd zou het te gemakkelijk zijn haar te romantiseren. Slechte sanitaire omstandigheden, onveilige constructies, overstromingen, gebrek aan infrastructuur en onzekerheid over het voortbestaan kunnen het dagelijks leven zwaar belasten. De kracht van aanpassing neemt de kwetsbaarheid van de omstandigheden niet weg.

Juist die dubbelheid maakt het verschijnsel interessant. Een bidonville kan tegelijk kwetsbaar en veerkrachtig zijn, van buitenaf ongeordend lijken en toch een sterke interne samenhang kennen, informeel zijn en toch een georganiseerd dagelijks leven hebben. Zij kan door de formele stad worden afgewezen en tegelijkertijd onmiskenbaar onderdeel zijn geworden van diezelfde stad.

Daarmee blijft uiteindelijk een andere vraag over.

Niet of een bidonville een stad is en ook nog niet of zij architectuur is, maar wat wij eigenlijk bedoelen wanneer wij zeggen dat een leefomgeving ontstaat. Wanneer een omgeving gedurende jaren wordt gevormd door wonen, werken, bewegen, ontmoeten, bouwen, aanpassen en vervangen, ontstaat er iets dat niet meer uitsluitend kan worden teruggebracht tot de afzonderlijke handelingen waaruit het is voortgekomen.

De plaats krijgt een eigen geschiedenis, het gebruik krijgt een eigen patroon en de ruimte krijgt betekenis.

Misschien ligt juist daar de open vraag die de bidonville ons voorhoudt:

Kan een leefomgeving ontstaan voordat zij door iemand als zodanig is ontworpen, benoemd of erkend?

Daarmee eindigt Deel I.

Niet met een oordeel over de bidonville, maar met een vraag die in Deel II een concrete plaats krijgt.

Deel II - Makoko

Waarom Makoko?

Na het brede beeld van de bidonville volgt een concrete plaats. Daarvoor is Makoko gekozen, niet omdat het de grootste, meest bijzondere of meest extreme informele nederzetting zou zijn, maar omdat hier verschillende kenmerken van het verschijnsel op een bijzonder duidelijke manier samenkomen.

Makoko ligt aan de Lagos Lagoon in Nigeria en heeft historisch zijn oorsprong als vissersgemeenschap. Het water is er niet slechts de fysieke achtergrond van de nederzetting, maar maakt deel uit van het dagelijks leven. Wonen, werken, bewegen en handelen zijn ermee verbonden. Een deel van de bebouwing bevindt zich op het water, terwijl andere delen op het land liggen, waardoor de plaats zichtbaar maakt hoe een leefomgeving zich kan ontwikkelen onder omstandigheden waarin land niet vanzelfsprekend de enige drager van het dagelijks leven is.

Ook de ontwikkeling van Makoko maakt de casus interessant. Een oorspronkelijke lokale gemeenschap is in de loop van de tijd sterk gegroeid en heeft nieuwe bewoners en activiteiten opgenomen. De nederzetting is daardoor niet alleen een historische vissersplaats gebleven, maar onderdeel geworden van de veel grotere metropool Lagos.

Daarmee komen verschillende vragen uit Deel I samen. Hoe ontstaat een vestiging? Hoe ontwikkelt zich een leefomgeving? Hoe wordt beperkte ruimte gebruikt? Hoe ontstaat ruimtelijke orde? Hoe verandert een omgeving wanneer zij gedurende lange tijd wordt bewoond? En wat gebeurt er wanneer de formele stad deze ontwikkeling niet langer als vanzelfsprekend accepteert?

Er is nog een reden om Makoko te kiezen. De plaats heeft veel aandacht gekregen en wordt daardoor gemakkelijk gereduceerd tot een beeld: huizen op palen, kano's, water en armoede. Dat beeld laat iets zien, maar vertelt nog niet hoe de leefomgeving werkelijk functioneert. Juist daarom is Makoko hier geen decor, maar een concrete werkelijkheid waarin de beweging van de bidonville opnieuw kan worden gevolgd.

1. Ontstaan

Makoko ligt aan de Lagos Lagoon, aan de rand van een van de grootste stedelijke gebieden van Afrika. De geschiedenis van de plaats gaat terug tot een vissersgemeenschap die zich hier vestigde vanwege de mogelijkheden die het water bood. Daarmee ligt aan het ontstaan van Makoko een andere beweging ten grondslag dan aan veel bidonvilles die ontstaan doordat grote groepen mensen naar een snelgroeiende stad trekken.

Hier was het niet in eerste instantie de grote stad die mensen aantrok.

Het was het water.

De lagune bood mogelijkheden om te vissen, te varen en handel te drijven. De plaats waar Makoko ontstond was daarmee niet zomaar een stuk grond aan de rand van Lagos. Het water vormde een deel van de

bestaansmogelijkheid zelf. De eerste bewoners hoefden de plaats daarom niet eerst geschikt te maken voor het leven dat zij wilden leiden; de plaats bood al iets waarop dat leven kon worden gebaseerd.

Vanuit die eerste vestiging groeide een gemeenschap. In de loop van de tijd veranderde ook de omgeving rondom haar. Lagos groeide sterk en de vroegere rand kwam steeds dichterbij de zich uitbreidende stad te liggen. Wat ooit een relatief zelfstandige vissersgemeenschap was, werd onderdeel van een veel groter stedelijk geheel.

Daarmee veranderde ook de betekenis van Makoko. De relatie met het water bleef bestaan, maar werd onderdeel van een steeds complexere stedelijke werkelijkheid. Nieuwe bewoners kwamen erbij, activiteiten veranderden en de gemeenschap breidde zich uit. De oorspronkelijke situatie werd daardoor niet eenvoudig vervangen; zij werd opgenomen in een groeiende leefomgeving.

De geschiedenis van Makoko is daarmee geen verhaal van één moment waarop een nederzetting werd gesticht. Het is een geschiedenis van toevoeging, waarin nieuwe bewoners zich bij bestaande bewoners voegen, nieuwe woningen zich bij bestaande woningen voegen en nieuwe activiteiten zich bij bestaand werk voegen.

Terwijl Lagos om Makoko heen bleef groeien, groeide Makoko zelf mee.

De vraag is daarom niet alleen waarom mensen hier kwamen, maar vooral hoe deze plaats zich in de loop van de tijd heeft laten bewonen.

2. Plaats en vestiging

In Makoko bestaat de plaats uit meer dan land. Het water is tegelijkertijd leefomgeving, verbinding en werkgebied. Waar op het land de grens tussen bebouwde ruimte en open ruimte betrekkelijk duidelijk kan zijn, loopt die grens hier veel meer in elkaar over.

Een huis kan aan het water staan, boven het water worden gebouwd of via een steiger met andere woningen worden verbonden. Een kano kan vervoermiddel zijn, maar ook onderdeel van het werk en van de handel. Daardoor krijgt vestiging hier een andere betekenis: men vestigt zich niet alleen op een plaats, maar ook in verhouding tot een plaats.

De omstandigheden van het water bepalen mede waar gebouwd kan worden, hoe men zich verplaatst en welke verbindingen mogelijk zijn. De fysieke omgeving is daarmee geen achtergrond van het dagelijks leven, maar maakt er rechtstreeks deel van uit.

De bebouwing reageert daarop. Huizen op palen zijn geen willekeurige vorm die toevallig boven het water is verschenen, maar een antwoord op plaatselijke omstandigheden. Tegelijkertijd is ook dat antwoord niet één keer gegeven. Naarmate de omgeving verandert en bewoners andere behoeften krijgen, verandert de manier waarop de ruimte wordt gebruikt.

Zo ontstaat een voortdurende wisselwerking tussen plaats en bewoning. Het water blijft het dragende element, maar de betekenis ervan verandert naarmate de gemeenschap groeit. Een plek waar ooit vooral werd gevist, kan onderdeel worden van een route; een route kan een verbinding tussen woningen worden en een verbinding kan vervolgens onderdeel worden van handel of dagelijks sociaal contact.

De plaats wordt daardoor niet alleen bewoond.

Zij wordt door het gebruik steeds verder betekenisvol.

3. Leven en werken

Het leven in Makoko is sterk verbonden met het water. Voor een belangrijk deel van de bewoners is het water niet alleen de omgeving waarin zij wonen, maar ook de plaats waar het dagelijks werk plaatsvindt. Visserij vormt van oudsher een belangrijke bestaansbasis, terwijl daarnaast handel, verwerking van vis, ambacht en kleinschalige dienstverlening onderdeel zijn geworden van het dagelijks leven.

Daarmee vallen wonen en werken niet scherp van elkaar te scheiden. De woning is niet noodzakelijk alleen de plaats waar men woont; het werk kan zich er direct naast bevinden, eraan verbonden zijn of zich op het water afspelen. Een kano kan vervoermiddel zijn, maar ook onderdeel van het werk of een plaats waar goederen worden vervoerd en verkocht.

Wie door Makoko beweegt, beweegt daardoor niet alleen door een gebouwde omgeving. Men beweegt door een omgeving waarin land, water, woningen, werkplekken, boten, steigers en routes voortdurend met elkaar verbonden zijn.

Dat heeft gevolgen voor de manier waarop het leven wordt georganiseerd. De afstand tussen wonen en werken hoeft niet groot te zijn. Een visser kan vanuit zijn woning rechtstreeks het water op, handel kan plaatsvinden langs de routes waar mensen zich dagelijks bewegen en goederen kunnen over het water worden verplaatst.

De infrastructuur van Makoko bestaat daardoor niet alleen uit wat ontbreekt. Er is ook een infrastructuur die uit de plaats zelf voortkomt en die bestaat uit verbindingen die passen bij het leven dat hier wordt geleid.

Dat betekent niet dat de omstandigheden gemakkelijk zijn. Gebrek aan schoon water, sanitatie, afvalverwerking, elektriciteit en andere voorzieningen vormt een voortdurende belasting, terwijl overstromingen en andere fysieke risico's het dagelijks leven kwetsbaar maken.

De mogelijkheden die de plaats biedt en de beperkingen die zij oplegt bestaan naast elkaar.

Juist daarin wordt zichtbaar dat leefbaarheid niet hetzelfde is als comfort.

Een omgeving kan functioneren omdat mensen erin kunnen leven, werken en zich organiseren, terwijl zij tegelijkertijd ernstig tekortschiet in voorzieningen en bescherming.

4. Leefomgeving

In Makoko is de leefomgeving niet eenvoudig te verdelen in afzonderlijke functies. De woning, het water, de route, de werkplek en de plaats van ontmoeting liggen dicht bij elkaar en kunnen verschillende betekenissen tegelijk hebben. Een route tussen woningen is een verbinding, maar kan ook een plaats zijn waar mensen elkaar spreken; een boot brengt iemand naar een andere plek, maar kan tegelijkertijd worden gebruikt voor handel; een woning biedt onderdak, maar kan onderdeel zijn van een huishouden waarin ook wordt gewerkt of goederen worden opgeslagen.

De omgeving wordt daardoor niet uitsluitend gebruikt volgens één functie per plaats. Het dagelijks leven beweegt ertussen.

Dat geldt ook voor de verhouding tussen land en water. Makoko bestaat uit verschillende delen, waarvan een deel op het land en een ander deel op het water ligt. Daardoor bestaat er niet één uniforme situatie, maar een verzameling van omstandigheden binnen dezelfde gemeenschap. Op het land zijn andere mogelijkheden aanwezig dan op het water, maar beide zijn voortdurend met elkaar verbonden.

De leefomgeving ontstaat daardoor uit de onderlinge verhouding tussen verschillende plaatsen en activiteiten. Niet één gebouw bepaalt de omgeving en ook niet één straat bepaalt de structuur. De leefomgeving ontstaat uit de samenhang tussen alles wat er gebeurt.

Ook de beperkingen maken daar onderdeel van uit. Hoge dichtheid, gebrekkige voorzieningen en de kwetsbaarheid voor overstromingen beïnvloeden voortdurend hoe de ruimte kan worden gebruikt. Een leefomgeving is hier daarom geen gegeven, maar iets dat voortdurend moet worden gebruikt, aangepast en onderhouden.

Wat vandaag werkt, hoeft morgen niet meer te werken.

En daarmee komt de ruimte zelf opnieuw in beeld.

5. Ruimtegebruik

De ruimte in Makoko is schaars. Op het land wordt de beschikbare ruimte door bebouwing en de groei van Lagos steeds sterker begrensd, terwijl op het water weer andere grenzen gelden. Men kan zich daar niet onbeperkt uitbreiden, omdat ook vaargeulen, diepte, stroming, bestaande bebouwing en infrastructuur bepalen waar ruimte bruikbaar is.

Ruimte wordt daardoor niet alleen gevonden; zij wordt voortdurend verdeeld.

Een woning neemt ruimte in, maar moet tegelijk bereikbaar blijven. Een route moet voldoende ruimte bieden om te bewegen, een aanlegplaats moet toegankelijk zijn en werkactiviteiten vragen ruimte terwijl dezelfde omgeving op andere momenten voor andere doeleinden kan worden gebruikt.

De grens tussen de ene activiteit en de andere hoeft daarbij niet altijd fysiek te worden vastgelegd. Gebruik kan voldoende zijn om een onderscheid te laten ontstaan. Waar mensen voortdurend langsgaan, ontstaat een route; waar boten aanleggen, ontstaat een verbinding; waar handel plaatsvindt, ontstaat een plaats waar mensen samenkomen.

De ruimte wordt daardoor herkenbaar door wat er gebeurt.

Dat is iets anders dan een ruimte die vooraf een functie heeft gekregen. Een plek hoeft niet eerst als ontmoetingsplaats te zijn ontworpen om als ontmoetingsplaats te kunnen functioneren en een route hoeft niet eerst als straat te zijn aangelegd om een verbinding te worden.

De functie kan uit het gebruik voortkomen.

Ook hier betekent dat niet dat iedere situatie ideaal is. Hoge dichtheid kan leiden tot gebrek aan privacy, slechte hygiëne en conflicten over ruimte, terwijl overstromingen en vervuiling het gebruik van bepaalde plaatsen kunnen beperken.

Ruimtegebruik blijft daardoor een voortdurend zoeken naar wat mogelijk is.

En dat zoeken heeft gevolgen voor wat er wordt gebouwd.

6. Bouwen en materiaal

De woningen in het water van Makoko zijn gebouwd op houten palen en maken gebruik van materialen als hout, bamboe, plaatmateriaal en andere beschikbare materialen, terwijl op het land ook meer conventionele bouwmaterialen zoals beton worden toegepast. Daarmee bestaat ook hier geen enkelvoudig bouwsysteem, maar een verzameling oplossingen die samenhangen met plaats, beschikbaarheid en gebruik.

Een woning boven het water stelt andere eisen dan een woning op het land. De constructie moet niet alleen beschutting bieden, maar ook reageren op de voortdurende aanwezigheid van water. Het bouwen is daardoor nauw verbonden met de omstandigheden waarin het bouwwerk moet functioneren.

Maar ook hier is een woning geen eindpunt. Een huis kan worden uitgebreid, aangepast of gedeeltelijk vervangen wanneer een gezin verandert, meer ruimte nodig heeft of materiaal versleten raakt. Een gebouw vertegenwoordigt daardoor niet noodzakelijk één moment in de tijd, maar kan verschillende momenten in zich dragen.

Een oudere constructie kan worden uitgebreid met nieuwe materialen, een gedeelte kan worden vervangen terwijl een ander gedeelte blijft bestaan en een woning die ooit klein begon kan in de loop van jaren een andere omvang en betekenis krijgen.

Bouwen wordt daarmee een reeks handelingen.

Dat betekent niet dat ieder bouwwerk sterk of duurzaam is. De kwetsbaarheid voor water, storm, brand en andere omstandigheden blijft bestaan en de kwaliteit van de woningen verschilt. Het interessante ligt daarom niet in de kwaliteit van ieder afzonderlijk bouwwerk, maar in het feit dat de gebouwde omgeving zich kan aanpassen.

Een bouwwerk blijft niet noodzakelijk wat het oorspronkelijk was.

En wanneer dat op grote schaal gebeurt, verandert niet alleen het gebouw, maar ook de ruimtelijke structuur waarin het staat.

7. Ruimtelijke orde

Vanaf het water gezien kan Makoko op het eerste gezicht een verzameling losse gebouwen lijken. Tussen die gebouwen bestaat echter een netwerk van bewegingen. Boten volgen bepaalde routes, woningen zijn met elkaar verbonden en steigers en doorgangen maken beweging mogelijk. Plaatsen waar mensen werken of handelen krijgen betekenis door het herhaalde gebruik ervan.

Ook hier ontstaat orde niet noodzakelijk doordat het geheel vooraf is ontworpen. Zij ontstaat doordat bepaalde verbindingen blijven werken. Een route die regelmatig wordt gebruikt, krijgt betekenis; een plek waar boten kunnen aanleggen blijft belangrijk en een verbinding tussen verschillende delen van de gemeenschap wordt onderdeel van het dagelijks leven.

Gebruik herhaalt zich en door die herhaling wordt ruimte herkenbaar.

Wanneer men alleen kijkt naar wat ontbreekt — formele straten, rooilijnen, pleinen of een vooraf ontworpen infrastructuur — kan de omgeving als ongeordend worden beschouwd. Wanneer men echter kijkt naar hoe mensen zich daadwerkelijk bewegen, verschijnt een andere structuur.

De orde ligt niet noodzakelijk in de vorm.

Zij ligt in de **werking**.

Ook deze orde is niet volledig stabiel. Nieuwe bebouwing kan routes veranderen, een verandering in watergebruik kan een verbinding minder belangrijk maken en een nieuwe voorziening kan juist een nieuwe beweging veroorzaken. De orde blijft daardoor veranderlijk, maar dat betekent niet dat zij afwezig is.

Zij is niet af.

Maar zij is ook niet afwezig.

8. Tijd en verandering

Makoko is niet meer de vissersgemeenschap waarmee haar geschiedenis begon. De oorspronkelijke relatie met het water bestaat nog steeds, maar de omgeving waarin die relatie plaatsvindt is sterk veranderd. Lagos is gegroeid en Makoko is van een meer perifere positie onderdeel geworden van een dicht stedelijk gebied.

Daarmee is ook de druk op de plaats toegenomen.

Wat vroeger aan de rand van de stad lag, bevindt zich nu in een gebied waarin grond schaars is en waarin grote economische en infrastructurele ontwikkelingen plaatsvinden. De verandering komt daardoor niet alleen vanuit Makoko zelf, maar ook van buitenaf.

Tegelijkertijd verandert Makoko van binnenuit. Nieuwe bewoners komen erbij, woningen worden aangepast, activiteiten veranderen en bestaande vormen van werk kunnen onder druk komen te staan. Ook de lagune zelf verandert door stedelijke ontwikkeling en economische activiteiten.

De leefomgeving verandert dus voortdurend onder invloed van verschillende krachten. Sommige veranderingen komen voort uit het dagelijks leven, andere worden van buitenaf veroorzaakt.

Dat onderscheid wordt steeds belangrijker.

Zolang verandering voortkomt uit het gebruik zelf, kunnen bewoners zich er vaak op aanpassen. Wanneer een route verandert omdat een nieuwe verbinding beter werkt, kan de omgeving zich opnieuw organiseren. Wanneer een woning wordt uitgebreid, wordt de bestaande situatie onderdeel van een nieuwe situatie.

Maar wanneer een woning, een werkplek of een hele zone wordt verwijderd, wordt niet alleen een fysieke situatie veranderd.

Dan wordt een bestaande ontwikkeling onderbroken.

Daarmee verschuift de vraag.

Niet langer alleen:

Hoe verandert Makoko?

Maar:

Wie bepaalt hoe Makoko mag veranderen?

9. Legaliteit en overheid

Makoko bestaat al lange tijd, maar haar bestaan betekent niet dat zij daarmee ook volledig onderdeel is geworden van de formele stedelijke orde. De bewoners wonen er, werken er, bouwen er en hebben er

gedurende lange tijd een leefomgeving ontwikkeld, terwijl delen van de bebouwing en het grondgebruik buiten de formele kaders van de stad vallen.

Ook hier lopen verschillende werkelijkheden door elkaar.

Voor de bewoners is Makoko een bestaande leefomgeving waarin wonen, werken, familie, handel en dagelijkse verplaatsingen met elkaar zijn verbonden. Voor de overheid is zij tegelijkertijd een ruimtelijke situatie die binnen het beleid van Lagos moet worden geplaatst.

Dat kan verschillende vormen aannemen. Een overheid kan een gebied gedogen, voorzieningen proberen toe te voegen, delen formaliseren, herstructureren of besluiten dat bepaalde bebouwing moet verdwijnen. Welke keuze wordt gemaakt, hangt samen met de omstandigheden van de stad en met de belangen en risico's die daarbij worden afgewogen.

In Makoko spelen onder meer de sterke groei van Lagos, de druk op de beschikbare ruimte en veiligheids- en infrastructuurvraagstukken een rol. Bij recente sloopoperaties stelde de overheid dat bebouwing nabij hoogspanningsleidingen veiligheidsrisico's opleverde. Tegelijkertijd hebben bewoners en belangenorganisaties kritiek geuit op de wijze waarop de sloop werd uitgevoerd en op de gevolgen ervan.

Daarmee ontstaat opnieuw het onderscheid tussen legaliteit en legitimiteit. De formele overheid beschikt over regels, eigendomsverhoudingen en bevoegdheden, terwijl bewoners beschikken over een leefomgeving die door langdurig gebruik maatschappelijke werkelijkheid is geworden.

Geen van beide werkelijkheden verdwijnt doordat de andere wordt uitgesproken.

Juist tussen die twee ontstaat de spanning die Makoko steeds sterker raakt.

10. Makoko en Lagos

Makoko ligt niet buiten Lagos. De gemeenschap maakt deel uit van dezelfde metropool en haar bewoners werken in de stad, handelen met de stad en maken gebruik van voorzieningen buiten Makoko. Tegelijkertijd vormt Makoko zelf een plaats waar wonen, werken, handel en sociale relaties zijn geconcentreerd.

De grens tussen Makoko en Lagos is daardoor minder scherp dan een kaart misschien doet vermoeden.

De gemeenschap is economisch met de stad verbonden. Visserij, verwerking, handel en andere werkzaamheden maken deel uit van het stedelijke leven, terwijl veel bewoners voor werk, onderwijs, voorzieningen of handel dagelijks tussen Makoko en andere delen van Lagos bewegen.

Daarmee ontstaat een merkwaardige tegenstelling. Hoe sterker Lagos groeit, hoe meer Makoko onderdeel wordt van de stad. Maar hoe sterker Makoko onderdeel wordt van de stad, hoe moeilijker haar oorspronkelijke manier van leven binnen de formele stedelijke ontwikkeling lijkt te passen.

Wat ooit aan de rand lag, bevindt zich nu binnen een metropool die andere eisen aan haar ruimte stelt.

De vraag is daarmee niet meer of Makoko onderdeel is van Lagos.

Dat is zij feitelijk al.

De vraag is:

op welke manier mag zij onderdeel zijn van Lagos?

Die vraag gaat niet alleen over grond of gebouwen, maar over de vraag welke vormen van stedelijk leven binnen een moderne metropool ruimte krijgen.

11. Verwijdering en toekomst

Makoko is in het verleden al verschillende keren met verwijdering geconfronteerd en ook in de recente geschiedenis zijn delen van de nederzetting gesloopt. In december 2025 en januari 2026 kreeg dat opnieuw grote omvang. Volgens berichtgeving werden duizenden woningen afgebroken en raakten veel bewoners ontheemd. De overheid verwees daarbij onder meer naar veiligheidsproblemen, terwijl bewoners en belangenorganisaties kritiek uitten op de uitvoering en de gevolgen.

Daarmee werd opnieuw zichtbaar hoe verschillend dezelfde plaats kan worden beschouwd. Voor de overheid gaat het om een gebied waarin bebouwing en infrastructuur niet langer veilig of aanvaardbaar worden geacht; voor bewoners gaat het om woningen, werkplaatsen, visserij, handelsactiviteiten en onderlinge relaties die in de loop van vele jaren zijn opgebouwd.

De sloop van een woning verwijdt daarmee niet alleen een gebouw. Wanneer een werkplaats verdwijnt, verdwijnt een werkplek; wanneer een aanlegplaats verdwijnt, verandert een route; wanneer een woning verdwijnt, verandert niet alleen het onderkomen maar ook de nabijheid tot familie, werk en voorzieningen.

De leefomgeving kan daardoor niet zonder meer worden teruggebracht tot haar fysieke onderdelen.

Toch betekent dit niet dat iedere bestaande situatie behouden moet blijven. Een leefomgeving kan ernstige problemen kennen en ook de overheid heeft de verantwoordelijkheid om risico's op het gebied van veiligheid, gezondheid en infrastructuur te beoordelen.

De vraag wordt daarom ingewikkelder dan behouden of verwijderen.

Er bestaat ook een derde mogelijkheid:

veranderen zonder het bestaande leven volledig te vernietigen.

Dat betekent dat niet alleen wordt gekeken naar de gebouwen, maar naar de werking van de gehele leefomgeving: waar mensen wonen en werken, hoe zij bewegen, waar handel plaatsvindt, welke verbindingen essentieel zijn, welke voorzieningen ontbreken en welke delen van de bestaande structuur kunnen worden verbeterd.

Dan wordt transformatie iets anders dan het vervangen van de ene fysieke vorm door de andere.

12. Wat blijft er over?

Wanneer delen van Makoko worden verwijderd, blijft de vraag wat er met de onderliggende werkelijkheid gebeurt. De behoefte aan wonen verdwijnt niet, de behoefte aan werk verdwijnt niet, de relatie met het water verdwijnt niet en ook de grote stad waarin deze behoeften zich bevinden verdwijnt niet.

Een woning kan worden afgebroken en een route kan verdwijnen, maar daarmee verdwijnen niet automatisch de omstandigheden die deze plekken noodzakelijk maakten.

Wanneer bewoners naar een andere plaats worden gebracht, ontstaat daar bovendien niet vanzelf opnieuw wat in Makoko gedurende generaties is ontstaan. Een nieuwe woning is nog geen nieuwe leefomgeving, een nieuwe straat is nog geen nieuwe gemeenschap en een nieuwe locatie is nog geen nieuwe plaats.

Wat in Makoko door tijd, gebruik, onderlinge afhankelijkheid en aanpassing is gegroeid, kan niet eenvoudig worden verplaatst als een verzameling gebouwen.

Daarmee komt een onderscheid naar voren dat voor de hele beschouwing belangrijk is: een leefomgeving bestaat niet alleen uit wat zichtbaar is, maar ook uit de relaties die door het gebruik zijn ontstaan.

Misschien is dat uiteindelijk het meest wezenlijke van Makoko.

Niet dat er anders wordt gebouwd, en ook niet dat de formele stad hier ontbreekt, maar dat zichtbaar wordt hoeveel van een leefomgeving buiten een vooraf ontworpen ruimtelijk kader kan ontstaan.

Mensen wachten niet tot alle voorwaarden formeel zijn geregeld voordat zij een omgeving gaan maken. Zij beginnen, gebruiken, bouwen, passen aan en blijven, en juist daardoor ontstaat na verloop van tijd iets dat meer is geworden dan de afzonderlijke handelingen waarmee het begon.

De plaats krijgt een geschiedenis, het gebruik krijgt patronen en de ruimte krijgt betekenis.

Daarmee zijn we terug bij de vraag waarmee Deel I eindigde:

Kan een leefomgeving ontstaan voordat zij door iemand als zodanig is ontworpen, benoemd of erkend?

Makoko lijkt daarop een duidelijk antwoord te geven.

Maar dat antwoord is nog niet hetzelfde als een antwoord op een andere vraag:

Is hier architectuur?

En juist daar moeten we voorzichtig worden.

Tot nu toe hebben we vooral vastgesteld **wat er gebeurt**.

We hebben nog niet vastgesteld **wat het is**.

Epiloog - Is hier architectuur?

Is hier architectuur?

Na alles wat hiervoor is beschreven, kan die vraag opnieuw worden gesteld.

In de bidonville wordt gebouwd, maar er gebeurt duidelijk meer dan alleen bouwen. Mensen stemmen zich af op de plaats, op elkaar en op de omstandigheden. De beschikbare ruimte wordt gebruikt en opnieuw gebruikt, materialen worden aangepast, routes en plekken krijgen betekenis en uit het voortdurende gebruik ontstaat een ruimtelijke orde. De omgeving verandert voortdurend en blijft zich aanpassen aan het leven dat zich erin afspeelt.

Ook in Makoko is dat zichtbaar. Het water is niet slechts de plaats waarop of waarnaast wordt gebouwd, maar maakt deel uit van het dagelijks leven. Wonen en werken zijn met elkaar verweven, beweging ontstaat uit het gebruik van land en water, woningen worden aangepast en de ruimtelijke structuur ontwikkelt zich gedurende lange tijd.

Er is daarmee veel aanwezig van wat in eerdere Overwegingen van NOVIOTECTO-ORITUR naar voren is gekomen als voorwaarden waaronder architectuur zou kunnen ontstaan. Er is leefbaarheid, afstemming, werking, plaats, gebruik, tijd en er ontstaat orde.

De bidonville kan daarom niet eenvoudig terzijde worden geschoven als een vorm van bouwen waarin architectuur bij voorbaat afwezig zou zijn.

Juist daardoor wordt de vraag moeilijker.

Want wanneer deze voorwaarden aanwezig zijn, waarom lijkt er dan toch iets te ontbreken?

Misschien ligt het antwoord niet alleen in wat er ontstaat, maar ook in wat daarna met het ontstane gebeurt.

Een bidonville kent een voortdurende beweging van ontstaan. Een bepaalde ordening ontstaat, wordt gebruikt, aangepast en opnieuw veranderd. Een nieuwe situatie brengt opnieuw een nieuwe ordening voort. Het proces blijft in beweging.

Ontstaan is nog geen wording.

Wording vraagt dat wat ontstaat een zekere bestendigheid krijgt; dat het niet onmiddellijk weer opgaat in een volgende aanpassing, maar zich als iets herkenbaars kan zetten, verdiepen en verder ontwikkelen. Niet omdat verandering moet ophouden, maar omdat wat ontstaat eerst de gelegenheid moet krijgen om zich als werkelijkheid te manifesteren.

Maar ook wording is nog niet zonder meer culturele betekenis.

Een omgeving kan gedurende lange tijd bestaan, zich ontwikkelen, herkenbaar worden en een zekere continuïteit verkrijgen, zonder dat daarmee vaststaat dat zij een culturele betekenis heeft gekregen. Bestendiging alleen maakt iets nog niet tot een door een gemeenschap gedragen werkelijkheid.

Daarmee ontstaat een verdere onderscheiding.

Wat ontstaat kan worden.

Wat wordt kan worden bestendigd.

Maar wat bestendigd is, heeft daarmee nog niet noodzakelijk culturele betekenis.

Culturele betekenis ontstaat wanneer wat is geworden door een gemeenschap wordt herkend, gedeeld, herinnerd en gedragen. Dan overstijgt de betekenis het oorspronkelijke handelen en wordt zij onderdeel van een bredere culturele werkelijkheid. Maar ook dan is nog niet vanzelfsprekend gezegd dat wij daarmee architectuur hebben gevonden.

Misschien ligt architectuur ergens in deze ontwikkeling.

Misschien ook niet.

Daarmee wordt zichtbaar dat architectuur niet zonder meer kan worden gelijkgesteld aan bouwen, ontstaan, gebruik, wording, bestendiging of culturele betekenis afzonderlijk. Ieder van deze begrippen opent een volgende werkelijkheid, maar geen ervan kan vooraf als de definitieve grens van architectuur worden aangewezen.

Misschien is dat juist wat de bidonville ons leert.

Zij laat zien dat een leefomgeving kan ontstaan zonder ontwerp, zich kan ontwikkelen zonder vooraf bepaald geheel, een ruimtelijke orde kan vormen zonder dat iemand het geheel heeft ontworpen en betekenis kan krijgen zonder dat die betekenis vooraf door een architect is toegekend.

Maar of daaruit architectuur ontstaat, blijft een open vraag.

De bidonville heeft daarmee geen antwoord gegeven op de vraag **of hier architectuur is**.

Zij heeft de vraag verder geopend.

En misschien is dat precies haar betekenis voor het denken over architectuur.

Want zolang niet duidelijk is wat architectuur is, kan ook niet vooraf worden bepaald waar zij begint. Iedere nieuwe definitie dreigt de werkelijkheid opnieuw te sluiten die juist onderzocht zou moeten worden.

Daarom blijft de vraag staan:

Is hier architectuur?

Niet als vraag die aan het einde moet worden opgelost, maar als vraag die na deze beschouwing op een andere manier gesteld kan worden.

Misschien is dat voorlopig voldoende.

Want waar bouwen overgaat in ontstaan, waar ontstaan overgaat in wording, waar wording mogelijk tot bestendiging leidt en waar bestendiging misschien culturele betekenis verkrijgt, bevindt zich een werkelijkheid die groter is dan het vooraf gemaakte gebouw.

Of wij die werkelijkheid architectuur noemen, blijft open.

Maar het is inmiddels een andere vraag dan aan het begin.

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel XX

Bidonvilles

Is hier architectuur?

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.

Gecorrigeerde en inhoudelijk aangevulde uitgave

Oktober 2026

Deze uitgave is een gecorrigeerde en inhoudelijk aangevulde versie van de eerste uitgave. Ten opzichte van de eerste uitgave is de tekst op enkele punten redactioneel herzien en inhoudelijk verdiept. In het bijzonder is de epiloog *Is hier architectuur?* opnieuw uitgewerkt, waarbij het onderscheid tussen ontstaan, wording, bestendiging en culturele betekenis verder is onderzocht. De vraag naar architectuur blijft daarbij bewust open.

